

THEORETICALLY FOCUS ON DEVELOPING THE MARXIST PARADIGM IN SOCIOLOGY

SONYA ILIEVA

PROFESSOR, DSC
KONSTANTIN PRESILAVSKY – UNIVERSITY OF SHUMEN
CHIEF EDITOR OF ONLINE JOURNAL SOCIOBRAINS

BULGARIA

SONYAILIEVAA@GMAIL.COM

ABSTRACT: After 1989, there are whole generations for whom the word "Marx" or "Marxism" are necessarily equivalent of communism and totalitarianism. But a careful reading of Marx and his followers showed that his and their art has a number of situations that deserve attention in terms of modern development of societies in terms of sociology. Marxism is ambiguous term used mostly to mean a system of views of Karl Marx formed after 1845 as well as interpretations of the views of Marx and updating them (including the principle of complementarity and correction) based on new scientific and historical material. The article shows the basics of theoretical developments of social thinkers after Marx associated with the development of the Marxist paradigm: Engels, K. Kautsky, E. Bernstein, R. Luxembourg, H. Marcuse, K. Mannheim, T. Botomor, J. Habermas and others. Displays and that the Marxist paradigm in sociology still has its fervent supporters and modernity, as indicated above its key messages, still disturb the imagination of sociologists, wide circles of society and especially - its poor and disadvantaged layers. Marxism is inextricably linked to the intellectual history of the modern world. To ignore or reject it means to make a deliberately false-interpretation of the recent past. Marxist project is part of the big progressive narrative of modernity and postmodernity. It connects with the hope of transformation of society and a better future for humanity.

KEY WORDS: марксизъм, комунизъм, социализъм, тоталитаризъм, марксизъм-ленинизъм, ортодоксален марксизъм, двуполусен модел на света, парадигма, монопарадигма, парадигма-диктатура, икономически живот, социални институции, класи, класови общества, класова борба, конфликт, фатализъм, социален реформизъм, генерална стачка, социализация, икономическа социализация, либерална политика, експанзия на капитала, национализъм, радикална социална революция, революционна ситуация, диктатура на пролетариата, комунистическа партия, работническа класа, исторически блок, критическа теория, социално действие, идеология, утопия, функционална рационалност, реконструкция, соморационализация, авторитарен синдром, интердисциплинарен материализъм, вулгарен социологизъм, едноизмерност, едноизмерен човек, социален контрол, вътрешна свобода, външна свобода, комуникационна парадигма, универсална прагматика, социална еволюция, комуникационна рационализация, диалектизация на диалектиката, социална реалност, социални модели, социална тоталност, типология на групите, глобални общества, стратификация, средна класа

След 1989 г. израстват цели поколения, за които думата "Маркс" или "марксизъм" са равностойни непременно на комунизъм и тоталитаризъм. Но внимателният прочит на Маркс и неговите последователи показва, че в неговото и тяхното творчество има редица положения, които заслужават внимание и от гледна точка на съвременното развитие на обществата, и от гледна точка на социологията.

В годините на двуполусния модел в света – капитализъм и социализъм, освен еволюционният път от монопарадигмалност към полипарадигмалност, историята на науката познава и един друг процес, който може да бъде обозначен като *налагане на монопарадигмалност чрез диктатура*. Такава *монопарадигма-диктатура* е марксизмът – ленинизмът, наложен по идеологически причини в научната област на страните от т.нар. социалистически блок, в продължение на около 45 г. Всяко отклонение от тази парадигма е наказвано с цялата

сила на тоталитарната държава. Марксизмът-ленинизмът се дефинира като наука за законите на развитието на обществото, за революцията на експлоатираните маси, за победата на социализма, за строителството на социалистическото общество; идеология на работническата класа и на нейната комунистическа партия. А марксистки диалектически метод бе определен като всеобщ метод на познанието.

Развитието на социологията в България също е белязана от марксистко-ленинската парадигма-диктатура. Реабилитирането на науката в рамките на тоталитарната държава се извършва с публикуването на научния труд "Историческият материализъм и социологията" (1958) на Живко Ошавков, след което започва същностното разработване на проблемите на социологическото познание и институционализацията на социологията като наука. Но като една от модификациите на тоталитаризма в нашата страна живковизмът даваше своите отражения и върху социологическата наука нейното пълнокръвно развитие се ограничаваше, внасяха се вредни отражения. Това засягаше повече тематиката (някои изследователски полета бяха табу), методологичната насоченост (не се разрешаваха немарксистки парадигми) и по-малко конкретната методология и методика на изследванията, където отделният изследовател имаше относителна свобода. Най-силно режимът влияеше върху политическото поведение на социолозите, въвличайки от тях в дейност по обосноваване на "правотата" на самия режим.

Всеизвестен факт е, че днес марксистката парадигма има своето значение както на национално, така и на глобално ниво. Необходимо е да се посочат теоретичните послания на неговите създатели и апологети, за да не се въвеждат в заблуждение обикновените хора, че марксизмът непременно е вреден и носи само беди на човечеството.

Марксизмът е многозначен термин, с който най-вече се означават системата от възгледи на Карл Маркс, формирани след 1845 г. както и интерпретации на възгледите на Маркс и актуализирането им (включително принципното им допълване и коригиране) на основата на нов научен и исторически материал [6, с.213-230].

КАРЛ МАРКС (1818-1883) е един от най-крупните социални мислители на всички времена, който оказва значително влияние върху развитието на социологията, поставяйки с творчеството си началото на т.нар. "марксистка парадигма" в социологията, чието наименование идва от неговото име. Негови са тезите за *връзката между икономическия живот и социалните институции*. Той вярва, че същността на обществото се определя от начина на собственост и организация на икономиката му. Според него трудът е основата на обществото той е на мнение, че социалните институции като държавата или семейството са относително независими от икономиката и дори могат да й въздействат по време на развитието си. Мнението на Маркс по този въпрос е изразено най-добре в теорията за базата и надстройката [12].

Маркс е силно заинтересован от *развитието на класовите общества*. Според него, основата на социалните класи се намира в производствените отношения и икономиката. Тези, които притежават и контролират средствата за производство и могат да притежават продукцията, принадлежат към една класа, а тези, които разчитат само на труда си - към друга. При различните общества производствените отношения са различни, което води до различни класови отношения. Например, при капиталистическите общества, отношенията между капиталистите и работниците се основават на контрола, който капиталистите упражняват върху средствата за производство и продукцията. Маркс твърди, че в действителност обществата имат по няколко класи, особено такива, останали от по-ранни етапи в развитието на обществото. Той постулира, че производствените отношения винаги крият *конфликт*. Собствениците на средствата за производство, например капиталистите в капиталистическото общество, ефективно експлоатират работниците, като им отнемат продукта на техния труд [12],[15, с.178-203],[6, с.214-218].

Този конфликт, който лежи в сърцето на класовите общества предполага *обществена промяна*. Според Маркс *класовата борба* е двигателят на историята: надигащата се капиталистическа класа отхвърля феодалната аристокрация и ще бъде заменена по подобен начин от работническата класа. Историческата промяна се изразява в замяната на едно общество от друго с различни начини на производство.

Преди всичко Маркс е теоретик на капиталистическото общество. "Капиталът" - най-добрият му труд, очертава *икономическите механизми на капиталистическото общество*, като развива трудовата теория за стойността, теорията за натрупването на капитал и възможностите за вътрешен срив на капитализма. В този научен труд намира място и теми като стоков фетишизъм, поява и реалност. Тези теми са широко застъпени и в други негови теоретични разработки [59],[10],[11],[12].

Верният приятел и съратник на Маркс ФРИДРИХ ЕНГЕЛС (1820-1895) стига самостоятелно и паралелно от него до идеята за така наречения научен социализъм. Той смята, че елементите на надстройката от рода на правото и идеологията притежават известна самостоятелност по отношение на икономическата база и в отделни случаи могат дори да играят определяща роля. Със своите научни разработки поставя основите на диалектическия материализъм. Под влиянието на Чарлз Дарвин, Енгелс в своите съчинения изразява увереност, че социалното развитие следва принципите на еволюцията и акцентира върху идеята за нелинейното развитие

много по-силно от Маркс. Той се опитва да постави марксизма на научна основа, като естествените науки са представени като материалистични и подчинени на законите на диалектиката [3],[59],[15, т.2, с. 210].

В рамките на марксистката парадигма твори и социалдемократът КАРЛ КАУЦКИ (1854-1938), който е близък с Маркс и Енгелс. От гледна точка на историческия живот на марксизма като система от теоретични възгледи Кауцки се смята за представител на ортодоксалния марксизъм защото поставя в центъра на вниманието фундаменталния марксистки тезис за обществените формации и тяхната смяна, които според него трябва да се разглеждат като природно-исторически процес. Този тезис е сърцевината на марксизма, като според Кауцки това е сърцевината на социалдемократията - колкото повече се развива капиталистическата система, толкова по-здрави и дълбоки корени пуска социализмът [41],[42].

В своите научни съчинения К. Кауцки твърди, че противоречията между класите са неизбежни и революцията като следствие на класовата борба е неизбежна - това е т.нар. "фатализъм" в разбирането на общественото развитие. Ортодоксалният марксизъм на Кауцки втвърдява класическата марксистка теза за характера на надстройката, недостатъчно разработена и от самите Маркс и Енгелс [15, с.211-213].

Представителят на германската социалдемократия ЕДУАРД БЕРНЦАЙН (1850-1932), също е много близък с Маркс и Енгелс, но смята, че систематиката на техните възгледи далеч не е безупречна и е наложително те критически да се преоценят. Той вижда развитието на марксизма по линията на реформизма, което означава отказ от утопичната конструкция за идеален обществен строй и от измислени рецепти за разрешаване на социалните проблеми. Според него социалният реформизъм означава да се разкриват социалните необходиминости и съобразно конкретните нужди да се усъвършенства общественото устройство, като се използват демократични средства и методи, в т.ч. и парламентаризмът [15, с.214-216].

РОЗА ЛЮКСЕМБУРГ (1871-1919) - доктор по политическа икономия и лидер на лявото крило на Германската единна социалистическа партия, обогатява марксистката парадигма и марксистката практика, като изразява принципно оригинални виждания по посока на развитието на капитализма и класовата борба. Тя подлага на обстойна и остра критика ревизионизмът на Бернцайн като смята, че *социалната реформа не може да измести революцията* като следствие от развитието на капитализма. Според нея професионалните и парламентарни борби имат значение на опит на пролетариата, но без революции не могат да се решат проблемите на обществото. В хода на историческото развитие реформите и революциите се предпоставят, но те не могат да се заменят, защото различието между тях е съществено.

Р. Люксембург развива оригинален възглед за капиталистическото натрупване и капиталистическото развитие: освен експанзията в едно общество, капиталът има способност да самонараства и да прониква в общества, които са изостанали - така се въвличат в орбитата на капиталистическите страни и по-изостанали държави. В светлината на този възглед Люксембург смята, че капиталистическото развитие само по себе си има още голям път, тъй като капиталистическият начин на производство продължава да се разраства в световен мащаб. Според нея, генералната стачка на пролетариата е важен път за заемане на властта от пролетариата, а не волунтаристка преднамереност на социалистическата революция [44],[45],[46],[15, с.216-218].

По-различен е ракурсът към марксистката парадигма в социологията на т.нар. „АВСТРО-МАРКСИЗЪМ“ (терминът се употребява за пръв път малко преди Първата световна война). Характерното за него е, че докато Маркс и Енгелс теоретично тръгват от Хегел, а по-сетнешните марксисти - от материализма, по-новите австро-марксисти имат за изходна точка социалното мислене на Кант и Мах. По-известни имена измежду тях са: Макс Адлер, Карл Ренер, Рудолф Хилфердинг, Густав Екщайн, Ото Бауер [15, с.218-224].

МАКС АДЛЕР (1873-1937) не свежда своите възгледи за марксизма само до икономическа теория или партийно-политическа доктрина, като смята, че основната теоретична насоченост на марксизма е изследване на закономерния характер на социалния живот на обществото като цяло. Според него *марксизмът е синоним на социология* и посочва три неоспорими признака, които го определят като такъв: 1.марксизмът разглежда човешката история като социализация на човечеството; 2.в основата на тази социализация стои икономическата социализация; 3.самата социализация е променлива величина и се преобразува непрекъснато. В своите произведения Адлер застъпва тезата, че диалектиката на социалния процес е отличителна черта на марксистката социология. Историческото развитие на социализационните процеси достига до такъв стадий на социализацията, когато отпадат причините за антагонизми между социалните групи и принципът на солидарност характеризира живота на хората в обществото. При такава перспектива социологията се свързва със социализма, а социалната теория - със социалната практика [6], [15].

РУДОЛФ ХИЛФЕРДИНГ (1877-1941) изследва еволюцията на икономическата система на капитализма и либералната политика. Той определя господството на финансовия капитал като унификация на капитала, постигната благодарение на свързването в единна верига на промишления, банковия и търговския капитал. Според него финансовата олигархия се стреми да превърне държавата в инструмент за намеса в икономиката. Срастването между финансовия капитал и държавата служи за експанзията на капитала и подхранването му с неограничена сила [15, с.221-222], [6, с.224-225].

ОТО БАУЕР (1881-1938) дава научен отговор за това каква е природата на нацията, като я разглежда от гледна точка на тоталността на човешките връзки. Според него капитализмът е основата на модерната нация. Модерният капитализъм разкрива нови измерения на националния живот, но в същото време поражда остри противоречия в нацията и между различните нации. В основата на национализма са противоречията, които поражда развитието на капитализма. Подобно на другите австро-марксистки и Ото Бауер вижда преодоляването на злините в човешката история в условията на социализма, на комунистическата формация [15],[6].

Приносите към марксистката парадигма на КАРЛ РЕНЕР (1870-1950) се свеждат до неговите възгледи относно възгледите му за правото, като регулаторен механизъм в обществото. Той смята, че правото не е пасивно отражение на икономическата структура на обществото. То има активна роля, обратно влияние върху базата на обществото, което е близко до разбирането на Енгелс [6].

След Октомврийската социалистическа революция от 1917 г. и установяването на съветска власт и формирането на съветска държава – СССР, в рамките на марксистката парадигма значително място заема т.нар. „СЪВЕТСКИ МАРКСИЗЪМ“.

Основен неин теоретик се явява ВЛАДИМИР ИЛИЧ УЛЯНОВ - ЛЕНИН (1870-1924) - теоретик и вожд на революцията, дала отражение върху политическата история на целия свят. Лениновият марксизъм се обозначава като *ленинизъм*. Главният теоретичен извод на Ленин е, че обективната логика на капиталистическото развитие води в крайна сметка до самоотрицание и създава всички необходими предпоставки на комунистическата формация. Противоречията на този обществен строй, като противоречия в неговата същност, се разрешават единствено с ликвидирането на тази същност по пътя на радикална социална революция [15, с.224-234].

Основна предпоставка в лениновото учение за социалната (социалистическа революция) е наличието на революционна ситуация, като нейна главна предпоставка. Това разбиране дава простор на волунтаризма в организацията на обществото след завземането на политическата власт. Освен това той обосновава принципът на централизма - диктатурата на пролетариата, които обуславят бюрократизацията на обществото и тоталитарната власт [9].

Главните отличителни черти на *марксизма-ленинизма* спрямо традиционната марксистка парадигма са по посока на това, че е посочена решаващата роля на комунистическата партия по пътя към комунизма. Според Маркс след събарянето на капитализма преходът към комунизма е логичен процес. Ленин смята, че субективният фактор е изключително важен: едно идеологически образовано и съзнателно малцинство (партията) е в състояние да подпомогне обществените промени, необходими през преходния период между събарянето на капитализма и въвеждането на комунистическото общество. Събарянето на световния капитализъм следва да започне не в най-развитите капиталистически страни, а точно обратно: в най-слабото място на световната капиталистическа система, тоест в по-малко развитите капиталистически страни. Освен работническата класа и бедното селячество е революционна класа. В по-слабо развитите капиталистически страни именно бедното селячество допълва силата на работническата класа, като по този начин възможно е диктатура на пролетариата и при малобройна работническа класа [7],[8],[9].

Теоретическото и практическото наследство на един от най-жестоките тирани в историята на човечеството ЙОСИФ В. ДЖУГАШВИЛИ - СТАЛИН (1879-1953), творил в рамките на съветския марксизъм, естествено се съотнася към марксистката парадигма. Той налага своите възгледи и мислене в рамките на СССР и т.нар. *социалистически блок*, които за него са най-висшата инстанция на марксистко-ленинската истина [15, с.224-234]. Според него, щом трябва да се промени света и това действие е безотлагателно, то не е възможно да има повече от една рационална истина. За него социалният свят е материя, която подлежи на целесъобразно формиране и всяка евентуална съпротива на материала подлежи на сломяване. Той определя диалектичния материализъм като светоглед, но не просто на пролетариата, а на марксистко-ленинската партия. Заявява, че преминаването от капитализъм към социализъм може да стане не по пътя на реформите, а само по пътя на революцията. Опозицията не може да бъде толерирана, защото нейното мислене е по презумпция погрешно и то предопределя опасно и вредно по поведение. Сталин действа така както и мисли - ликвидира физически всяка опозиция. Той уподобява обществото на машина, където отделният човек е само "винтче", а челните отряди на пролетариата са "лостове" и "трансмисии" [13],[14].

По-различно е мисленето на АНТОНИО ГРАМШИ (1891-1937) - основател на Италианската комунистическа партия, „лицето“ на ИТАЛИАНСКИЯ МАРКСИЗЪМ в рамките на марксистката парадигма Той смята, че марксизма е преди всичко философия на практиката като избягва ключови марксистки категории като "база" и "надстройка". Смята, че те образуват т.нар. от него *исторически блок*. Според Грамши, ключови проблеми в марксизма са тези за ролята и предназначението на интелигенцията, за хегемона и хегемонията, за отношението между философията и здравия смисъл и всекидневното съзнание. Негово е виждането, че един нов светоглед не може да се разпространи масово по друг начин, освен той да се разпространява чрез елит. Но внедряването на нов морал влече след себе си цяла философска реформа [2],[15, с.235-238].

Марксистката парадигма намира своето развитие с т.нар. КРИТИЧЕСКА ТЕОРИЯ, появила се в първата половина на XX в. [15]. Критическата теория като форма на социален анализ се отнася най-често с ФРАНКФУРТСКАТА ШКОЛА, свързана с критическата социология. Критицизмът има смисъла на разкриване на скрити предположения и развенчаването им, като най-елементарно разкриване на грешки.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс формулират в края на 19 в. своята идея за критика на религията и всички други форми на буржоазна мисъл. Те смятат, че критицизмът не е просто интелектуално занятие, а практически революционна дейност. Така марксисткото разбиране за критицизъм се обвързва с праксиса. Франкфуртската школа развива отворени представи за освобождаване на хората чрез социална критика. Критицизмът е насочен към капитализма като обществена система приличаща на желязна клетка [15, с.509-617].

Критическата теория е критическа нагласа по отношение на съществуващата социална реалност, социалните категории и за обществото като социална тоталност. Тя е диалектическа теория [15, с.512-516].

Един от най-известните представители на Франкфуртската школа е КАРЛ МАНХАЙМ (1893 – 1947), считан за основоположник на направлението социология на познанието. Поантата на неговото творчество е насочена към социологията и социалната реконструкция.

Всяко човешко действие е социално действие, смята Манхайм. Това е така, защото човешкият индивид действа, съдейства или противодейства в качеството си определено от групата, към която принадлежи. Колективният, социален характер на човешката дейност е основа за поставяне на различни проблеми, а от там и за образуването на различни мисловни форми.

Категориите *идеология* и *утопия* са един от централните проблеми в творчеството на Манхайм. Той смята, че утопичното и идеологическото съзнание представят винаги в изкривен вид социалната действителност. Всички конкутируващи групи и класи в обществото търсят определението за реалността в своите различни мисли и по тази причина тя изглежда и различно за всяка от тях. Ето защо е необходимо да се определи преди всичко какво ще се разбира под термина *реално*. От такава гледна точка за социологията има значение конкретно съществуващото и действащото, реалният социален ред, независимо от това дали той е желан или не от хората и независимо от това как той се представя в тяхното съзнание [47].

Общото за идеологията и утопията е откъсването им от реалната социална ситуация, изтъква Манхайм. По тази причина те са принципно погрешни и не могат да бъдат основа за рационално преустройство на социалното цяло. Те усилват съществуващите социални напрежения или пораждат такива. Могат да доведат до избухването на социални кризи и не могат в никакъв случай да посочат верния изход за дадена конкретно-историческа социална или интелектуална криза [47].

Карл Манхайм разграничава двойка категории в социологията – функционална рационалност и функционална ирационалност, които имат своите модификации във всекидневния живот на хората.

Функционалната рационалност Манхайм обвързва с предварително пресметнатата цел и средства за постигане на тази цел. Колкото е по-индустриализирано дадено общество и колкото по-напреднало в него е разделението на труда, толкова повече в него са областите на човешката дейност, които са функционално рационални

Описвайки тези два типа рационалност Манхайм постепенно стига и до обосноваването на един друг тип рационалност свързана с единичните човешки действия, която обозначава като *саморационализация*. Функционалната рационалност изисква от човешките индивиди да упражняват контрол върху самите себе си и да планират своето поведение. Това, според Манхайм е най-радикалната форма на рационализация на действащия субект [49].

Манхайм отхвърля категорично революционната реконструкция (преобразуване) на обществото. Той е за социална реконструкция, която да се извършва на научна основа. Реконструкцията на обществото и човека изисква търпеливост, методичност, внимателно оглеждане на нещата и обосноваване на решенията. Творческата интелигенция е тази социална група, която може да възглави трудния процес на социална реконструкция, според него. Модерната епоха изисква формиране на нов тип интелигенция, която да има следните характеристики: да бъде освободена от утопизъм и идеологизми; да бъде изпълнена със съзнание за големите социални отговорности, стоящи над частните интереси и виждания на социалните групи; да е дълбоко хуманистично ангажирана; да има в ползрението си общите и адекватни на социалното цяло интереси, цели и перспективи [47],[50].

ТЕОДОР АДОРНО (1903 – 1969) е водеща и същевременно, спорна фигура във Франкфуртската школа. Една от най-важните работи на Адорно *Диалектика на просвещението*, написана заедно с Хоркхаймер представлява сама по себе си *програмно изложение на социалната философия на неомарксизма* [202],[203].

В продължение на 50 г. Адорно нееднократно чете лекции, посветени на *методологията на социологията в духа на марксистката критическа теория* той изхожда от предположението, че всяко систематическо, теоретично построение, основаващо се на логическо индивидуално поведение е повторение и

следователно – апологетика на реалния процес. Става въпрос за подвластност на уникалния индивид от обществената тоталност в капиталистическото общество [17].

За Адорно *личността е повече или по-малко стабилна организация* на силите в индивида. В индивида се е развила определена структура, която е способна на самоинициативно действие. Той обяснява това, чрез т.нар. *Авторитарен синдром*. Този синдром се състои от многобройни характерови черти, които се срещат заедно и е породен от несъответствието между императивите на Свръх-Аз-а и То, които пораждат този синдром. Потискането и пренасочването на инстинктивните нужди развиват определена личност от всеки човек. Най-общо, авторитарният синдром се изразява в стремеж към власт, към доминиране над по-слабия, стереотипност, емоционална студенина, обща деструктивност [19].

Вулгарно-социологическото мислене (*Вулгарен социологизъм*) на Адорно са взаимствани в 60-те г. на ХХ в. от т.нар. *нови леви* с характерния за тях тотално разобличителен критицизъм. Макар, че сам поддържа това движение на първия етап от неговото съществуване, впоследствие Адорно се отдръпва от него, като го определя като nihilistisch и екстремистко. Въпроси всичко това в ляворадикалната западна социология авторитетът на Адорно остава високо и след осъждането му в политически екстремизъм.

МАКС ХОРКХАЙМЕР (1895-1975), твори заедно и в близост с Теодор Адорно, разширявайки границите на марксистката парадигма. Според него, марксизмът като научна теория е свързан с разбирането за социално- историческото развитие, което се определя от икономическото състояние на обществото. Възходът на комунистическото общество и краят на капитализма причинно се определят от законите на историята, при което работниците играят ключова роля за комунистическата революция.

Хоркхаймер има отношение към класическата интерпретация на марксизма. Той тълкува марксизма като критическа теория и се опитва да го интегрира със социални, културни, исторически, икономически и културни теории. Той характеризира идеята за *марксизма като интердисциплинарен материализъм* и се превръща в основен теоретик на Критическата теория [37],[38], [39],[40].

Подходът към марксизма на ХЕРБЪРТ МАРКУЗЕ (1898–1979) е чрез феноменология и критическа теория, а основният въпрос с който се занимава е възможността за автентично съществуване сред промишления капитализъм. Централната идея, залегнала в основата на всичките му теоретически построения, е идеята за *едноизмерността*, която играе универсална роля, основна характеристика за състоянието на цялата съвкупност от явленията на човешкото битие [53].

Според Маркузе, *въпреки привидния рационализъм на съвременното индустриално общество, то като цяло е ирационално*. То е твърде различно от онова, което бе характерно за предходните, по-слабо развити етапи на обществото и се проявява днес не от позицията на естествена и техническа незрелост, а от позиция на силата.

Техническият прогрес поражда нови форми на живот (и на власт), които изглежда укротяват силите, противопоставящи се на тази система, и сломяват или неутрализират всеки протест в името на историческите перспективи за освобождаване от непосилен труд и господство, смята Маркузе. Парализирането на социалното развитие е може би най-очевидното постижение на напредналото индустриално общество. В резултат на това, според Маркузе, *буржоазията и пролетариатът* в съвременното капиталистическо общество, макар и да си остават основни противостоящи класи, са променили своята структура и функция до такава степен, че изглежда вече не са носители на исторически преобразования. Категориите *индивид, класа, частно, семейство* са обозначавали сфери и сили, които още не са били интегрирани в установените отношения, представлявали са сфери на напрежение и противоречие. С нарастващата интеграция на индустриалното общество тези категории загубват своето критическо съдържание и проявяват тенденцията да се превърнат в описателни, измамни или оперативни термини. Ето защо за изгубилият своята критична същност, своята многоизмерност човек, превърнал се в т. нар. *едноизмерен човек*, светът и неговото развитие се представят в две противоречащи една на друга хипотези:

1.че напредналото индустриално общество е в състояние да предотврати една качествена промяна за недалечното бъдеще; 2.че съществуват сили и тенденции, които могат да разчупят тази преграда и да взривят обществото.

Обществото създава нови форми и средства за контрол над индивида и тъкмо този *социален контрол* постига насилствено внушената потребност от продукцията и консумация на ненужни вещи; потребността от затпяваща работа, където тя вече не е действително необходима; потребността от начините на отмора, които смекчават и удължават това затпяване; потребността от запазването на такива измамни свободи като свободна конкуренция при твърди цени; свободна преса, която сама се цензурира; свободен избор между равностойни марки и пр. Така свободата може да се превърне в могъщ инструмент за упражняване на власт над индивида. Свободният избор на господарите не премахва нито господарите, нито робите [56].

Маркузе смята, че днес индивидът е ограбен не само що се отнася до неговата *външна свобода*, но и по отношение на *вътрешната свобода*. В тази лична сфера се намесва технизираната действителност, като извършва своите поражения. Масовата продукция, средствата за масова информация поглъщат целия индивид.

В резултат на това той лесно се идентифицира със своето общество, а така и с обществото като цяло. Тази непосредствена, автоматична идентификация (която трябва да е била характерна за примитивните обществени форми) се появява наново в свръхиндустриализираната цивилизация. В този процес се окастря вътрешното измерение на човешкия дух, в което би могла да пусне корени опозицията срещу статуквото. Така възниква един образец на едноизмерно мислене и поведение, при което идеите, стремежите и целите, трансцендиращи по своето съдържание съществуващия ред, или биват унищожени, или биват дискредитирани до понятия от този ред [53],[54],[55],[56],[57].

Един от отявлените представители на Критическата теория и същевременно представител на Франкфуртската школа е ЮРГЕН ХАБЕРМАС (р.1929 г.), който в рамките на марксистката парадигма говори за т.нар. *комуникационната парадигма* [28],[33],[35]. Тя се състои от три нива: 1.универсална прагматика - базисна част; 2.обща теория на социализацията – тя дава отговор на въпросите, отнасящи се до придобиването на комуникационна компетентност; 3.обща изследователска програма, която се опира на посочените две равнища и се заключава в изграждането на теория за социалната революция.

Според Хабермас основният въпрос на универсалната прагматика се отнася до общите предпоставки или условия, които правят възможно комуникационното действие. Това, което разграничава човека от природата и е преди всичко отличително за формата на живот на човешките общества е интересубективността, изразяваща се чрез структурата на езика. Трудът като инструментално действие не може да бъде изходна точка за анализ, защото предполага действия на най-малко двама деятели, според общ план за действие. По тази причина еволюцията на обществото не може да бъде обяснена с труда (в отлика от марксисткото разбиране). Универсалната прагматика и социализацията са свързани главно с развитието на езика. Ключов проблем на теорията за комуникационната компетентност е комуникационната рационализация.

Социалната еволюция, според Хабермас е процес на диференциране: системата и жизненият свят се отдиференцират, като нараства комплексността на системата и рационалността на жизнения свят. Постепенно модерните общества достигат до едно равнище на диференциране, при което придобилите автономност организации се свързват една с друга чрез невербални посредници – парите и властта. Когато системата не предложи нови жизнени възможности се стига до положение, при което императивите на стратегическото действие се налагат върху комуникативните императиви, т.е. осъществява се колонизация на жизнения свят. Това поставя под въпрос проектът на модерността [34],[35].

Диалектичката социология ЖОРЖ ГУРВИЧ (1894 -1965) е ярък пример за това как се обогатяват парадигмите в социологията. Той разглежда различните типове диалектика като се започне от Платон и се стигне до Маркс и Сартр, като прави основен извод, че е необходимо да се извърши *диалектизация на диалектиката*, което означава тя да се освободи от всякакви предубеждения и да се разглежда единствено като процес и метод в действие; да се освободи от всякакви форми на апологетика; да не обосновава предварително издигнати тези; да не се подчинява на различни частнонаучни концепции; да не твърди за даден извод, че е окончателен, защото е напълно възможно той да бъде поставен на основно преразглеждане [26].

Три главни аспекта на диалектиката формулира Гурвич:

- *онтологически* - състои се от реалния процес на тотализация и детотализация на социалните и човешките реалности; диалектиката като реален процес е пътят, по който човешките тоталности се изграждат и разпадат;
- *познавателен* - разглежда диалектиката като метод на познание на човешката и социална реалност; като метод диалектиката разрушава вече установени понятия, с цел те да не бъдат мумифицирани, опростени, сублимирани и т.н;
- *отношение между реалност и познание* - тук Гурвич отхвърля едновременно тъждеството на битие и мислене и мисловния паралелизъм (диалектиката на мисленето като строго съответстваща на диалектиката на реалните процеси);
- Гурвич определя най-общо *предмета на социологията* като кръга, в който се включват социалните явления и тоталности. В социалните феномени като тоталности се включват разнообразни равнища, които се намират в динамични диалектически връзки, пластове и компоненти, роли, модели, образци на поведение, обряди, нрави и др. От своя страна те са свързани със социалното време.

Социалното време е категория с централно значение в социологията на Гурвич. За разлика от историята, която борави с понятието историческо време, социологията работи с понятието социално време. Докато историческото познание дава отговор на въпросите как са възможни уникални исторически събития и как са свързани различни типове *социални тоталности*, то социологията намира в единичните явления типичното и разграничава в социално-историческия процес реални социални тоталности [26],[27].

Социалната реалност е многослойна за Гурвич. Изолирани едно от друго равнищата на тоталния социален феномен престават да имат характер на елементи на социалната реалност. Те са взаимно свързване и взаимно се проникват. Фактът, че един слой се намира на повърхността, а друг – в дълбочина, не означава, че някой от тях има по-голяма или по-малка тежест.

Множество равнища на социалната реалност описва Гурвич в своята социологическа теория. Първото равнище е *екологична и морфологична повърхност* – това са обектите, индивидите и поведенията, които са сетивно наблюдаеми. Най-общо казано, това е цялата материална база на обществото (географска и демографска база на обществото, къщи, пътища, индустриални предприятия и т.н.) Второто равнище е *дълбочина на социалната реалност* – формите на социална организация на общественния живот. Третото равнище са *социалните модели* – традиции, правила на социално поведение; социалните роли – новаторски и творчески колективни поведения, роли, символи, колективни поведения и т.н.

Всички посочени равнища на социалната реалност се разглеждат като неотделими едни от други и съставляващи *социалната тоталност*. Те дават право за вътрешно разчленяване, диференциране на социологията – съществуване на социологически дисциплини, образуващи ансамбъла на социологията като наука [26],[27].

Типология на групите е една от централните теми в творчеството на Гурвич. Той ги определя по различни признаци: според същината им групите биват еднофункционални, мултифункционални, суперфункционални; според броя на членовете групите са малки, средни, многобройни; според трайността си групите са временни, трайни, постоянни.

Гурвич смята, че *социалните класи* имат главни характеристики: суперфункционалност; радикална взаимна несъвместимост; неотстъпчивост по отношение на проникването на глобалното общество; тенденция към силно структуриране; положението им на групи, които стоят на дистанция от останалите; утвърждаването им независимо от официалното разделение, регламентация и организационни пречки.

Един от най-интересните проблеми, които Гурвич разглежда в своята теория е проблемът за социалните структури. Той изхожда от разбирането, че в структурно отношение *социалната реалност е плуралистична*. Посочва, че типологичния подход като подходящ за изследване на този плурализъм. Според него, социалните структури от една страна: изразяват отношения между стъпалата, етажите, равнищата на тоталния социален феномен, каквито са формите на общуване, функционалните групи, класите и техните организации, социалните модели и др.; от друга страна: изразяват неустойчиво равновесие между компонентите на тотални социални феномени – символи, ценности, идеи и др. – всичко онова, което е продукт на човешката цивилизация и има място в социалния живот [480].

Глобалните общества и тяхната типология са поанта в социологическата теория на Гурвич. Той ги определя като своеобразни социални феномени, които са най-всеобхватни и богати на съдържание. Определя за глобални общества такива като харизматично-теократичните, патриархалните, феодалните, превърналите се в империи градове-държави, демократично-либералните (свързани с капиталистическата конкуренция). Според него, съвременните глобални общества са: 1.на развит капитализъм; 2.фашистко общество (с технобюрократична база); 3.планово общество (на принципите на колективисткия етатизъм, комунизма).

По пътя на тази типология Гурвич се опитва да погледне на човешката история от социологическа гледна точка – по същество това е една социология на историята [15, с.532-546].

Неомарксистката ориентация в социологията е представена от ТОМ БОТОМОР (р. 1920 г). Той е специалист по теория на класите в съвременното общество на съвременните индустриално развити страни – теория за стратификацията [21],[22],[23], [24], [25].

Класата, в отличие от всички останали форми се явява при Ботомор икономическа група. Считайки буржоазията и работническата класа за основни класи на индустриалното общество Ботомор (както и редица др. социолози) отбелязва като особеност на постиндустриалното общество ръст на *средната класа*, която заема средно положение между основните. Границите на новата средна класа и принадлежността към нея, по мнението на Ботомор, са трудно определими, но именно от нейни представители се формира съвременния елит. Средната класа често не се явява част от системата на политическата власт и елита – учени, инженери, свободни интелектуалци и др.

Основно място в творчеството на Ботомор заемат още: 1.*изследването на марксизма* - той показва, че марксизмът не противоречи на социологията, а е една от крупните парадигми в социологията; 2.*въпросът за развитието на социологията* – според него тя е мултилинейна наука; нейното сегашно състояние характеризиращо се с нарастващ брой структурни схеми и повишен интерес към методологическите проблеми на социалното познание, Ботомор характеризира като протест срещу позитивизма. Перспективата за социологията той свързва с общокултурните изменения изискващи осмисляне на новия понятиен апарат [21],[22],[23].

Други известни теоретици допринесли са развитието на марксистката парадигма са: Луи Алтюсер, Валтер Бенямин, Бертолт Брехт, Корнелиус Кастариадис, Ги Дебар, Херман Гортер, Мансур Хекмат, Александра Колонтай, Карл Корч, Пол Лафарг, Анри Льофевр, Дьорд Лукач, Максимилиан Рюбел, Лев Троцки и др.

Марксистката парадигма в социологията продължава да има свои ревностни привърженици и в съвременността, тъй като посочените дотук нейни основни послания, все още смущават въображението на

социолозите, широки кръгове от обществото и най-вече – неговите бедни и онеправдани слоеве. Марксизмът е неразривно свързан с интелектуалната история на модерния свят. Да се игнорира или отхвърля той означава да се прави една преднамерено-фалшива интерпретация на близкото минало.

Налице са три причини, поради които марксистката парадигма продължава да привлича обществото:

1. Марксизмът е много голяма идея. Идеята за икономическо и политическо равенство е дихателната система на всички марксистки движения в миналото и днес.
2. Марксисткият проект е част от големия прогресивен разказ на модерността и постмодерността. Той се свързва с вярата за преобразуване на обществото и по-добро бъдеще за човечеството.
3. Етическото послание на марксизма е насочено към защита интересите на онеправданите от този свят. То обвързва съдбата на обществата с условията, при които живеят техните най-бедни и най-онеправдани членове.

REFERENCES

1. Гилфердинг, Р., Финансовъсй капитал. Изследование новейшей фазы I в развитие капитализма., Москва, 1959
2. Грамши, А., Избранные произведения – в трех томах, Т.III, Тюремные тетради, Москва, 1959
3. Енгелс, Ф., Диалектика на природата, В: Маркс, Енгелс, Съч. Т.20, София, 1966
4. Енгелс, Ф., Анти Дюринг, В: Маркс, Енгелс, Съч. Т.20, София, 1966
5. Енгелс, Ф., Произход на семейството, частната собственост и държавата, София, 1971
6. Илиева, С., Компендиум по история на социологията, София, 2007
7. Ленин, В. И., Империализмът като висш и последен стадий на капитализма, В: Ленин, В.И.р Събрани съчинения, II-ро изд., Т.27, С., 1981
8. Ленин, В. И., Какво да се прави? В: Събрани съчинения, Т.6, София, 1979
9. Ленин, В. И., Държавата и революцията, В: Събрани съчинения, Т.33, София, 1982
10. Маркс, К., Икономически ръкописи от 1857-1859 година, Ч.1, В:Маркс, Енгелс, Съч. Т.46, София, 1978
11. Маркс, К., Капиталът. Критика на политическата икономия., В:Маркс, Енгелс, Съч. Т.23, С., 1978
12. Маркс, К., Икономическо-философски ръкописи от 1844 г., В:Маркс, Енгелс, Съч. Т.23, София, 1978
13. Сталин, Й., За диалектическия и историческия материализъм, В: Въпроси на ленинизма, София, 1952
14. Сталин, Й., Октомврийската революция и тактиката на руските комунисти, В: Въпроси на ленинизма, София, 1952
15. Фотев, Г., История на социологията, София, т. 2, 1993
16. Adorno, T., Dialectic of Enlightenment, New York: Continuum, 1973; Stanford University Press, 2002
17. Adorno, T., [Dialektik der Aufklärung](#) (with Horkheimer), 1944
18. Adorno, T., Minima Moralia (1974), The Actuality of Philosophy, [Telos](#) 31 (Spring 1977), New York: Telos Press
19. Adorno, T., The Authoritarian Personality (et al. 1950). New York: Harper, 1970
20. Adorno, T., Sociology and Empirical Research. Critical Socyology, New York: 1966
21. Bottomore, T., Sociology: A Guide to Problems & Literature, London, 1962
22. Bottomore, T., Sociology as Social Criticism, 1975
23. Bottomore, T., Marxist Sociology, 1975
24. Bottomore, T., Sociology and Socialism, 1984
25. Bottomore, T., Between Marginalism and Marxism: The Economic Sociology of J A Schumpeter, 1992
26. Gurvitch, G., Dialectique et sociologie, Paris, 1962
27. Gurvitch, G., La Vocation actuelle de la sociologie, Vol. II. Antecedents et perspectives, Paris, 1969
28. Habermas, J., Theorie des kommunikativen Handelns, Frankfurt am Main, 1981
29. Habermas, J., Knowledge and Human Interests, 1971, German 1968
30. Habermas, J., Legitimation Crisis, 1975
31. Habermas, J., Postmetaphysical Thinking, 1988
32. Habermas, J., The Postnational Constellation, 1998
33. Habermas, J., The Theory of Communicative Action, 1981
34. Habermas, J., Theory and Practice, 1963
35. Habermas, J., Toward a Rational Society, 1967
36. Horkheimer, M., Between Philosophy and Social Science, Cambridge: MIT Press, 1993

37. **Horkheimer, M. and T.W. Adorno**, Dialectic of Enlightenment, New York: Seabury, 1972
38. **Horkheimer, M.**, Critical Theory, New York: Seabury Press, 1982
39. **Horkheimer, M.**, Sozialforschung. Paris, 1936
40. **Horkheimer, M., Th. W. Adorno**, Dialektik der Aufklärung (Amsterdam, 1947), Frankfurt am Main, 1969
41. **Kautsky, K.**, Die Diktatur des Proletariats, Wien, 1918
42. **Kautsky, K.**, Kommunismus und Sozialdemokratie, Berlin, 1932
43. **Kettler D.**, Marxismus und Kultur, Berlin, 1967
44. **Luxemburg, R.**, The Accumulation of Capital. trans. A. Schwarzschild in 1951. Routledge Classics edition, 2003. Originally published as Die Akkumulation des Kapitals in 1913
45. **Luxemburg, R.**, Politische Schriften ("Political Writings"), edited and preface by Ossip K. Flechtheim, 3 volumes, Frankfurt am Main 1966 ff.
46. **Luxemburg, R.**, The Russian Revolution, and Leninism or Marxism? Univ. of Michigan Press, 1961
47. **Mannheim K.**, Ideology and Utopia, London, 1968
48. **Mannheim K.**, Freedom, power and democratic planning, New York, 1950
49. **Mannheim K.**, Diagnosis of our Time. London, 1943
50. **Mannheim K.**, Man and society in an age of reconstruction, London, 1940
51. **Marcuse, H.**, Eros and Civilization, A Philosophical Inquiry into Freud. New York, 1962; London, 1969,
52. **Marcuse, H.**, Negation. Essays in Critical Theory. London, 1969
53. **Marcuse, H.**, One-Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society, London, 1964
54. **Marcuse, H.**, Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory, 2nd. Edition with Supplementary Chapter. London and Nenley, 1968 698
55. **Marcuse, H.**, Essay on Liberation, GV 1973
56. **Marcuse, H.**, Ideas for a critical theory of society. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1969
57. **Marcuse, H.**, The social doctrine of Soviet Marxism, Eng. Soviet-Marxism. A Critical Analysis, 1958, GV, Darmstadt / Neuwied, Luchterhand, 1974
58. **Marcuse, H.**, The struggle against liberalism in the totalitarian conception of the state, in: Journal of Social Research of the Institute for Social Research, 3rd Vol 2, p. 161-194, Paris 1934
59. **Marx, K., Engels, F.**, The German ideology, New York, 1939